

MUSEO ETNOLÓGICO DE NONASPE / MUSEU ETNOLÒGIC DE NONASP

"Lo museu parla"

El patrimonio cultural lingüístico aragonés en el Bajo Aragón-Caspe. Memoria oral, año 2016

El patrimoni cultural lingüístic aragonés en el Baix Aragó-Casp. Memòria oral, any 2016

Organiza: Amics de Nonasp

Colabora: Gobierno de Aragón e Institut Ramon Muntaner

ENTREVISTA LLUÍS JUAN FREIXA BONDÍA, "de ca Freixa"

DATA I LLOC DE NAIXEMENT: 1948 a Massalió

DATA I LLOC DE L'ENTREVISTA: diciembre/2015,

ENTREVISTADORA Pepa Nogués

DURADA TOTAL: 02h 41' 58''

SUPORT: VÍDEO

FORMAT: MP4

P: Ton pare era el que venia de la fàbrica...?

R: Sí, de la fàbrica de licors.

P: I els pares de ton pare eren...?

R: Manuela Domenech i Francisco Freixa (...).

P: I dels pares dels iaies?

R: No.

P: Ja no t'ha arribat, ja no els has conegut ni te n'han dit res?

R: No.

P: Ton iaio i ta iaia eren d'aquí del poble?

R: Sí.

P: Van nàixer aquí.

R: Sí.

P: I els pares d'ells, sap si eren també d'aquí del poble?

R: No ho sé.

P: Qui va començar el molí, la fàbrica...

R: Tot això ho va començar la iaia, Manuela.

P: Amb el iaio...

R: Sí, però lo qui ho va fer tot va ser la iaia.

P: És a dir va ser esta parella, ja de casats, no és que ho van heretar...

R: No, no. Va ser ma iaia.

P: Quin any vaig nàixer?

R: El 48.

P: A Nonasp?

R: A Massalió. Sí, que la mama ere de Massalió i el papa ere de Nonasp. Ma mare ere de Massalió i quan me va tindre a mi va anar a tindre'm a Massalió pa estar en sa mare.

P: Però el matrimoni on vivien?

R: Vivien a Nonaspe.

P: Els teus iaies antes de començar el molí, quin ofici tenien?

R: Pues devien de ser molt jóvens. Tenien una tenda d'ultramarinos al carrer Major. La iaia tinc entés que tenie un home de Reus que quan la Guerra va vindre i se va quedar aquí i van montar com una espècie de bòbila que feien blocs. Això pos a lo millor los anys 30. Se dedicaen també a comprar carbó que el baixaen a l'estació.

P: Què vols dir amb què tenia un home de Reus?

R: Que quan la Guerra o antes, de quan se van desplaçar, a ca la iaia van aterrrissar una família que eren de Reus i es van quedar allí molts anys.

P: Com si fossin de mossos?

R: Sí. I aquell home jo encara l'he vist treballant aquí al molí que, per cert, tenie unes mans així (molt grans) i feie (una palmada) així al cofí i un altre cofí. Me sosvé molt poc i este home pues quasi ere lo de confiança, de casa. Se die l'oncle Jaume i van tindre aquí la família molts anys, los fills...

P: I la botiga de ta iaia saps si la van començar ells o li venie de família?

R: Jo crec que la van començar ells. De antes de la iaia jo no conec a ningú.

P: Abans dels iaies ja no coneixes a ningú?

R: No, no. Lo iaio quan se va morir jo tenie 8 anys i quan va morir la iaia pues devia de tindre (...) no estava casat però ja era grandet (més de 20 anys). Mon iaio degué de nàixer a darrers d'un segle o començaments de l'altre. Me sosvé de què he sentit algun viatge de què lo tiet de crio anae pel poble a vendre sardines d'estes de casco. Mon tio Paco, germà del papa. Eren 3 germans: la tia, ma tieta Carmen que ere la que portae la tenda; lo tiet Paco, que ere lo que portave lo bar, lo frontón i lo cine después, perquè quan van fer cine me penso que el van llogar a l'església, quan jo era crio lo cine lo tenie llogat lo vicari i quan mon cosí se va fer més grandet lo va agarrar ell; i el papa pues portave los licors, les gaseoses, lo molí...

P: Així ells tenien la tenda i van començar a fer la fàbrica. I no saps d'on els va vindre el pensament de fer la fàbrica?

R: Pues en aquell temps se feen moltes olives i van degué de veure que se fee molt de negoci i quan va baixar este home de Reus pues a lo millor los ho va inculcar perquè ere molt emprendor.

P: I a Reus n'hi havie molt de tot això.

R: Exactament. Podrie ser que aquell home inculqués a què se fes lo molí.

P: Saps si quan van començar ells ja havia nasgut ton pare o no?

R: Los papers primers que n'hi ha al llibre comencen sobre l'any 30. Ara, si lo molí va començar antes o después no ho sé. Perquè les primeres pedres que va tindre lo molí són les que n'hi ha a la Virgen, la cònica estava a la porta i la plana estave per aquí en terra (a prop d'on ara estan els trulls). Se va degué de fer de l'any 25 a l'any 30. Entonces tot ere un olivar, se feen moltes olives, la cooperativa no hi estae...

P: No hi havie cap altre molí al poble?

R: Sí, estae lo molí de Roc, lo molí de Menciana ...i ja no n'hi havie cap més. I el molí d'Altès, perquè aquí hi havie un molí que anae en pedres, en palanca, no sé si encara hi estan, dos roques en lo forat pa que ficaen la barra pa fer contrapés i tot això, però este jo ja no l'he vist funcionar. Jo he vist funcionar lo molí de Menciana i el de Roc i este se va devé de fer sobre l'any 25 o 30.

P: Així tons iaies van fer primer el molí.

R: Bueno, pot ser van fer primer la tenda. I tinc antès que també van fer com una espècie de bòbila.

P: Antes dels anys 30. I la bòbila on la devien tenir?

R: Me penso que era al cruce que puge cap dalt cap a Favara. Ere de blocs de terra. Tots los trulls primers que n'hi ha fets que n'hi havie 4 eren de 20.000 litros cada trull i estan fets en blocs d'estos de terra.

P: De terra d'argila?

R: Sí, dels massissos de terra. Me penso que tenien 7 x 15 (cm) a lo millor. Tota la casa nostra està feta de blocs d'estos, la fàbrica de licors estae feta de blocs d'estos. Vull dir que n'hi havien moltes parets a casa que estaen fetes de blocs d'estos. I tenien la bòvila me penso que a l'eixida del poble anant cara Batea (al cruce de Favara i Batea)... Però són coses que de jove ja no ho has vist ni ho has preguntat i el papa pues també era una persona que era molt callà i no explica quasi mai res.

P: És a dir que empenedors, eren molt empenedors!

R: Sí, sí, la iaia.

P: Què sap vostè de la seua vida? Va nàixer al poble?

R: Sí.

P: I sap si havia anat fora a estudiar o a servir...?

R: Mai, mai. No sabia ni escriure. Però, ella havia anat a Reus, anae a Reus a vendre i a comprar. Inclús al llibre la lletra que has vist és la lletra del papa però la de la mama que està al començament del llibre no l'entendràs, a plumilla. Ere una dona que no sabia quasi llegir ni escriure però que ere molt empenedora.

P: I de la família d'ella no saps a què se dedicaven?

R: No, no. Mon cosí que és més gran que jo pot ser que sí. (...) Tampoc no m'he preocupat i com que a casa tampoc t'han dit mai res sinò sempre a la faena, anar treballant i anar marxant.

P: Així cap als anys 30 hem dit que començarien el primer molí. No tens res fetxat, les primeres pedres...?

R: No, no.

P: I d'aquell primer molí d'on lo van comprar?

R: No tinc ni idea.

P: I d'aquest que tens aquí, de la premsa hidràulica vella?

R: No tinc ni idea. Quan jo era crio n'hi havie dos premses: una xafae olives i com que les olives estaen sempre podrides i com que no n'hi havie eje central als peus pues la majoria dels peus feen ... (fa el gest de què volcava) i es descofinaen, remolinaen la sansa, tornaen a remolinar, que n'hi havie un altre molí, un remolinador de sansa que me'l van prendre los gitanos.

P: Que és el que vas deixar fora a l'almacén?

R: Sí. Me van prendre lo remolinador de la sansa, lo molí, me van prendre la nòria, van prendre la llimpiadora de botelles, van prendre... vull dir que van carregar igual dos furgonetes. Perquè quan vaig arreglar este molí, lo que jo hai fet, lo primer ere dels iaies; los italians, les pedres aquelles, ere del papa que quan van montar lo molí jo tenie 6 anys. Me sosvé que tenie 6 anys perquè se va derrumbar un pilar i mitja altre envà va anar a enterra i menos mal que ere al migdia que no n'hi havia dingú treballant. I me sosvé que ho he sentit anomenar molts viatges. I este molí meu pues tot lo ferro i tot lo que estorbæ de l'altre pues lo vaig baixar a un camp i ho vaig ficar allí tot tapadet i arreglat pa conserva'l pa'l dia de demà si tenia que tonar a pujar*lo aquí pa fer un museo i tot això. Motors, màquines, cofins, remolinadors... tot. I un dia vaig anar cap allí i no vaig vore res. Moltes coses. (...) I és lo que n'hi ha.

P: Llavons, tenim a sa iaia Manuela i son iaio i ells feien oli i al poquetet van començar a fer vi...

R: Sí, lo vi lo van fer ja después. Lo vi lo van fer sobre l'any 40 i pico. Sobre este any vam començar a fer lo vi perquè allí n'hi ha un almacén que està en ruïnes, que per cert, l'han llimpiat quasi tot Josep Ma Ráfales (pel Museu), van prendre la bàscula, la premsa petita, vam prendre alguna bomba... Mon cosí los ho va donar. I lo que va quedar és perquè no ho poden agarrar. Va quedar una premsa hidràulica de les primeres (...) la primera premsa hidràulica que va vindre al poble. És del vi, en tinet però hidràulica. És molt maja.

P: I de quin any devia de ser?

R: Pues al llibre este que tinc a casa fique hasta el preu que va costar: sobre 45 o 46.000 pessetes va costar la premsa i la reforma de local i trulls, que allí hi havia més de 30 trulls, cups, també va costar sobre 40.000 pessetes.

P: Això a quin local ho tenia?

R: A un que done a la carretera. No és meu, és de mon cosí. (...)

P: Per tant, la premsa de vi que van fer sons iaies va ser més tard.

R: Més tard que el molí. Al menos lo que jo recordo pels papers que hai llegit perquè los papers que jo tinc comencen l'any 30 (l'oli) i los papers del vi comencen los 40 i pico.

VÍDEO 4

P: Veiem el llibre de salaris que comence l'any 45 de l'oli, i llavors l'any 50 és quan ja van fer la fàbrica.

R: La fàbrica del vi? Antes de l'any 50 perquè n'hi ha un llibre a casa que fique "reforma de trujales y compra de prensa nueva" sobre l'any 46. Me sosvé... No, antes. L'any 46 estan los planos de la fàbrica de licors que fique: "linda al norte, al sur, este i oeste" i en un punt fique "carretera de Batea en construcción". I los planos estos la fecha és del 46. I antes del 46 van començar fent lo vi pals agricultors, no pa n'ells. L'almacén del vi, que ara està en runes, allí

n'hi ha 30 trulls, i tots los trulls són de 800 litres a 3.000 litres i n'hi hi ha 30. I entonces l'agricultor lo que fee (és que) se portae la verema, se la xafae, los iaies i el tiet li xafaen la verema i cobraen, crec, 1 galleta de vi per carga, 10 cargues, 10 galletes de vi.

P: Una carga quant és?

R: 100 quilos. Entonces pues l'agricultor venie en lo carro, se li xafae la verema, la tiraven al trull, se prensaen al cap d'una setmana o 10 dies i prenien lo vi pa ca casa i los iaies los cobraen en vi. Tenien al costat una altra bodega que ho tenien tot en bucois i anaven omplint los bucois del que cobraen dels agricultors. I el trasbalsaen en portadores, me sosvé veure passar gent pel pati, uno davant i l'altre darrere, en portadores de fusta d'un puesto a l'altre, i allí omplien lo carretell a galletaes.

P: I a continuació...

R: A continuació del vi va vindre la fàbrica dels licors. (...) Va arribar un moment que pel que sigue se va fer la fàbrica de licors.

P: Podrie ser per influència d'aquell senyor de Reus que estave a casa?

R: Sí, encara treballaen en ells però pa la fàbrica de licors va vindre un altre sinyor que li dien Carlos. L'oncle Jaume lo vaig conèixer més en la fàbrica de l'oli cara darrere (en el temps). I Carlos va ser més sobre els anys 46 hasta a lo millor els anys 50 o...

P: Tu el vas conèixer?

R: No, hai sentit parlar d'ell molt però no el vaig conèixer. I éste (el negoci de la destil·leria) ere el químic lo que va portar ell les fórmules.

P: I d'on ere?

R: Pues no ho sé. Me penso que ere de Palma de Mallorca. (...) I la fàbrica esta va deixar de funcionar sobre els anys 70 perquè quan va eixir la tele sobre els anys 60 pues entonces la propaganda de la tele ere contínua de Veterano, Soberano, Terry, Kas, la Coca cola, taronjà, la Casera i tot això. I totes estes cosetes se van anar perdent. I l'any 70 ja se va tancar perquè una cosa que n'hi havie en dos viatjants que anaven quasi per tota Espanya venent la casalla Nonaspina i el conyac Freixa i el ron, pues tot això poc a poc los pedidos van anar desapareixent, los viatjants van desaparèixer, lo papa se va anar fent gran i lo mateix que a mi m'està passant ara que ho vaig tancant tot pues los va passar també en tot allòs. I n'hi havie un alambique gran que allí destil·laven la brisa i els baixos i vi que feen pa fer la cassalla.

P: I aquell alambic no l'han guardat?

R: No, aquell alambic va vindre un gitano i li oferia al papa 8.000 pessetes. Ere de cobre, de 500 litres. I el va enviar a passeio. I al cap de poc temps se'n van enterar i van vindre i aquell alambique li van donar en aquells temps 80.000 pessetes según vaig sentir dir i me crec que va marxar pa la porta d'un restaurant de per França, com una adorno...

P: 80.000 pessetes de l'any 1970 i poc...

R: Sí, sobre esta fetxa. Inclús los van donar, van prendre los ferros del forn, uns ferros perquè la flama passés entremig, uns ferros tot com astriagats perquè la flama passés. Van prendre los calders, van prendre filtres i ho van prendre tot pa ca allà baix.

P: O sigui que si volien podien destil·lar? Ho tenien tot!

R: Sí, van prendre lo serpentí, van prendre el cabeçal i lo que és l'olla. Tot.

P: I vostè d'on van comprar les coses pa fer la fàbrica no ho sap?

R: No, no.

P: Molt bé. Així tenim que comença la fàbrica i això ja és quan comença ton pare al capdavant.

R: Sí.

P: Tos iaies quants fills van tindre?

R: 3. (...) Francisco, me penso que ere lo gran, Carmen i Luís.

P: I ton pare ere lo petit?

R: Sí, Luís.

P: I va ser lo que se va quedar a casa treballant?

R: No, se van quedar tots. Se van quedar los tres. Francisco tenie lo que és l'almacén del vi, perquè el papa també va fer vi però ja ho va fer a un altre puesto que és allà (on està ara), però lo vi que es va començar als anys 40 està a la carretera. Lo tiet Francisco, Paco, tenie l'almacén, que ere allí on anaen los agricultors a fe's lo vi, tenie lo que és lo cine, lo que és bar-fonda i tenie lo frontó. Tenie estos quatre negocis.

P: Que ho va anar fent ell, en vida d'ell?

R: No, no, ell no va fer res. Ho van fer los agüelos, ma iaia.

P: Los agüelos van fer un frontó?

R: Sí.

R: Sí. Tot ho van fer los agüelos.

P: Així, a més de la fàbrica, quins altres negocis van emprendre los agüelos?

R: Pues l'agüela va fer el bar, va fer el fronton, va fer l'almazén de la berema...

P: Per a tot això portave treballadors?

R: Sí, sí, portaven treballadors...

P: Molt emprendora! Per què un frontón..

R: Sí, lo bar frontón estan aquí en frente, bar-frontón-fonda i cine.

P: I la va començar...

R: L'agüela, tot en vida d'ella. I els tres fills treballaven a casa. Lo papa ere lo més petit i potser va treballar poc pa la iaia perquè al ser més petit i a més a més va anar a estudiar algo, va estudiar, pues entonces quan va vindre ell ja va emprendre los licors.

HERÈNCIA

P: Son pare quin any va nàixer?

R: Ara tindrie 90. Va morir als 70, espera, ara vaig despistat... Va morir l'any... 1989 sobre els 70-71 (anys).

P: És a dir, va nèixer sobre l'any 20. Ell quan fan la fàbrica ja té vint i pico anys. Aleshores, dels tres germans, van heretar els tres. No van això que se fee de donar-ho tot a un?

R: No, no, entre els tres. La tia Carmen va heredar la tenda, a part de patis de per aquí baix, que encara els tenen, però parlant de negocis la tia Carmen va heredar la tenda, al carrer Major, una tenda bastant gran. El papa va heredar, perquè la bodegueta esta és comprà no és heredà, el papa va heredar los patis que donen a la carretera, que es va fer ell la fàbrica dels licors, que aquella sí que se la va fer ell, i va heredar lo molí i la casa. La casa la va degué fer l'agüela perquè quan se van casar se van ficar a viure, con que la va degué fer l'agüela. (...)

P: Així, el fill gran, el Francisco, este va anar a estudiar?

R: No, ni la tia tampoc.

P: Només va estudiar el petit?

R: Sí, Luís.

P: I on el van enviar a estudiar?

R: No ho sé, ara no me'n recordo. A Catalunya, a la vora de Barcelona, a un poble gran. Me penso que a una família que eren molt amics i es quedaven per allí.

P: Com ere l'escola?

R: No ere una escola pa ensenyar un ofici, ere batxiller o algo així, algo més del que ensenyaven aquí.

P: Llavors, ells tres continuen en els negocis de la iaia i cadascú se desenvolupe...

R: Exactament. Allò se va tancar, lo cine se va tancar, lo fronton se va tancar, la fonda se va tancar...

P: Tot això abans que vostès es casès?

R: No, encara funcionava.

P: I quan se va tancar?

R: Se va anar tancant tot a poc a poc.

P: Per exemple, el cine estave quan la Guerra?

R: No, quan la Guerra lo cine no. Quan la Guerra sol devie d'estar la tenda, lo molí i el vi d'allà. Lo demás no devie d'estar.

P: Lo cine, comentaves que al principi lo portaven uns capellans?

R: No sé si al principi, antes o después. Jo me n'enrecordo que quan era jo jove lo portave lo vicari. Antes no ho he preguntat. Vull dir que ham fet una família que no ham set xafarders, jo al menos, no m'hai preocupat (de saber la història familiar).

P: I después del vicari, l'ha portat...

R: Mon cosí.

P: I ara està tancat?

R: Sí, hi està la màquina i la pantalla. Però los assientos ja es van traure, ho van llimpiar i es va deixar llimpio, un almacén llimpio.

P: Aviam... Estem ara a l'època de ton pare. Quan se van casar?

R: Jo sóc lo gran i vaig nàixer al 48 pues se van devé de casar lo 47.

P: La sa mare, m'ha dit que es deia...

R: Concha Bondia Catalán.

P: He vist que la fàbrica i tot el negoci anave sempre a nom de son iaio, no anave a nom de sa iaia.

R: És clar, Francisco.

P: No van posar el nom de sa iaia?

R: No.

P: I son pare és el que inaugura la fàbrica de licors.

R: Sí.

P: I li posa per nom?

R: Luís Freixa.

P: Lo nom d'ell. I la seua mare d'on és, de Massalió?

R: Sí, Mazaleón.

P: I la família d'ella quin ofici eren?

R: Agricultors.

P: I ella en casar-se ve aquí a viure i treballa aquí?

R: Sí, sí. A omplir sifons, a fregar botelles, a posar etiquetes... A tot lo de casa, sí.

P: I la seua mare va nàixer?

R: Més o menos igual, era un any o dos més jove.

P: Explica'm què recordes de quan se va ficar la fàbrica. Va ser després de casar-se tons pares.

R: Pues, bueno, com que aquí hi havia molta faena entonces jo quan era crio quan venien les campanyes fortes m'agarraen i me portaven a Massalió en los iaio i allí estava mesos i mesos.

P: Així que no te'n vas enterar de res?

R: Exactament. Vull dir, jo recordo de los amics de Massalió més que de los amics d'aquí. I els primers viatges que me n'enrecordo jo d'anar a Massalió anàvem en carro. L'oncle Set, que ere un peó que estae a casa, quan anàem a Massalió aquell home, ma mare i jo, els tres pa ca Massalió. Me deixaven allà, estaen un dia o dos, repostaven i pa ca casa.

P: És que aleshores per anar a Massalió estave lluny, havies d'anar...

R: Pues riu amunt. I entonces quan ja vam deixar lo carro, entonces n'hi havie una rúbia, un autocar d'estos se'n diuen ara, que entonces fee el recorrido Caspe, Maella, Massalió, Calaceit. I entonces ja marxàvem d'aquí en lo tren a Caspe i a Caspe ja pujàem en la rúbia esta (...) i d'ahí pues féem la ruta i anàem allí, me deixaen allí. (...) I quan ja vaig set més grandet que ja vaig anar a estudi, que después (abans) a estudi s'anae als 8 o 10 anys, pues entonces pues ja a estudi aquí i a jugar. I als 10 anys o 11

me van portar a Saragossa a estudiar i vaic estar allí dos anys. I com que no aprovava res, que sol volia vindre a casa: Jo pararé peus, jo faré patates, jo faré... tot això... Pues entonces lo papa me n'enrecordo que em va dir: Venga pa ca casa! Ja et fotré un ramat de bestiar o a omplir olives perquè no n'hi havié manera. Jo allí no hi volie estar. En canvi, mon germà i ma germana pues van traure los dos carrera, notables, sobresalientes... I jo en dos anys pues vaic aprovar dibujo. Pues, bueno, algo és algo, (je je). (...) No m'ha agradat mai, ni llegir el periòdic, no m'ha agradat mai. En canvi, pues estar per aquí 20 hores i venga, pues lo que faigue falta. Vull dir, m'explicaràs una cosa de l'empeltà, de la màquina i enseguida se me quede. Però d'adeprendre una plana d'un llibre no (...).

P: I vatros sou tres germans?

R: Sí, jo sóc lo gran: Luís.

P: I tons germans?

R: Manolo i Conxi. Jo li porto 4 anys a mon germà (devia de nàixer l'any 1952) i ma germana li'n porto 12, perquè entremig va tindre un abort.

P: Així, tot germà i germana van estar aquí al poble i sobre una edat van marxar...

R: Ja promptet promptet, sobre els 10 anys, van marxar cap a Reus i van estudiar a Reus.

P: I van estar interns?

R: Sí, después (abans) era intern. Per això jo allí no hi volia estar, tres o quatre mesos allí tancat. Ui! Sol me n'enrecordo d'un vicari, el pare Medina, allò ere un tros de pa. Però n'hi havié uno que ere un animalot, que ere com un pilar d'estos. Cada volta que em tocae religión no m'aixecava. Feia ejem, ejem (com que li feia mal la gola) i no m'aixecae. Li tenie hasta por.

P: I tenien més contacte a Reus que no pas a Saragossa.

R: A ver, aquí en asunto de mercat a Saragossa no s'hi ha anat mai, sempre s'hi ha anat a Reus.

P: En canvi, tu ara tens més tirada cap a Saragossa.

R: Jo los anys que això (el molí) ha set meu, que ha funcionat, sempre a Reus. A Saragossa mai.

P: Però el pis se l'heu comprat a Saragossa?

R: Sí, perquè lo negoci és Reus, però comprar, doctor, hospitals, Diputació, lo gestor... és Saragossa.

P: És la capital vostra.

R: Sí. Reus va ser lo negoci, lo vi, l'oli, lo mercat. Lo papa ja hi anava cada dilluns.

P: I en època de ton iaio?

R: Lo iaio no compto que anés mai a Reus, hi anave la iaia.

P: Ta iaia tenien vi i oli i per la venta d'estos productos ho feien a Reus?

R: Sí.

P: I anave ta iaia en lo tren?

R: Sí, la iaia ere la negociante. Lo iaio ere més...

P: I normalment Reus? O anave també a Tortosa o...?

R: A Tortosa marxave molt d'oli, sobretot l'oli de bastant grau i inclús lo venien a buscar ells al molí, tots los baixos, tota la porqueria per a fer sabó i pa refino. I l'orujo de la sansa al començament marxae a Mora i después de Mora marxae a Pina (a Saragossa) i quan jo va marxar a Pina molts anys i fa lo menos... aquell va ser l'últim anys que vaig portar l'orujo a Pina (mira un calendari de Pina de l'any 2004). Pues, bueno, jo lo 2004 vaig deixar de portar l'orujo, la sansa aquí. (...) A partir de después pues n'hi havie un granger que se'n quedae molta pa les estufes de calefacció. Jo a casa també me vaig fer un cremador de sansa i entonces la gastava, i això anae en sansa (el molí), la calefacció anae en sansa, ere una caldera però ere en portes, amb foc, li vaig fer en varilles a un foc de llenya i com que tenie aire no s'apagave. I si en quedave pues la guardave d'un any per l'altre perquè n'hi havie un granger que en gastave bastanta. I a Pina vaig deixar d'anar perquè lo rader any me van quedar a deure 100.000 pessetes i vaig dir a ver què passe en estes perres i encara no les he cobrat ara.

P: Ere una quantitat bona de diners, perquè per a ser un rebug...

R: Claro, claro, ere lo que t'ajudave a pagar los jornals. La sansa quasi cobrie los jornals perquè se xafae i si ere a 7 pessetes, perquè lo 40% del que xafàvem és sansa.

P: M'expliques un poc de la fàbrica de ton pare?

R: De licors?

P: Sí. Va vindre un senyor, el Carlos, que era lo que li fee de químico.

R: Sí.

P: I on la va fer?

R: A la carretera, a un almacén que n'hi ha a la carretera que avui és la casa de la filla. I el resto de fàbrica de licors és allí on t'hai ensenyat que és on estan les màquines de l'oliva, que llavàem i ventàem (les olives). A la fàbrica sol ere l'alambic, bé, l'alambic i els dipòsits. I a davall estaen los filtros. Pa fer lo conyac, per dir algo, se fee la barreja a l'alambic, al dipòsit: l'alcohol, l'aigua, l'essència. I entonces allò ho filtraves en un cottó especial pa que li donare brillo. Això en begudes fortes. En begudes dolces, com la menta, l'anís i tot això, pues se ficae aigua, sucre, l'essència i l'alcohol. Al seu grau, a 30º, a 34º, depèn de la cosa que ere pues li ficaves lo grau. De tot això dels licors jo l'única cosa que me'n recordo era que lo papa preparae lo líquid, venia allí en la fulla i me die: Fica 80 litros d'alcohol, fica 150 litros d'aigua-. I ell ere lo que se n'encuidave de ficar les essències, lo més delicat. I una volta ell fea això pues a lo millor marxae: a escriure aquí (al despatx), a Reus, a vendre, o el que sigue i jo me quedave allí destil·lant això que havíem preparat.

P: I quan ho deixàveu macerat?

R: A macerar después d'això lo que filtràem passae als bucois

P: Ho posàveu en fusta?

R: Sí. Los bucois del vi són los del conyac i los del ron. I los bucois de l'anís i la cassalla a dins portaen una parafina, una especie de parafina pa que no toqués lo líquid a la fusta, pa que no pergués color. Vull dir que los bucois de la beguda blanca, anís i cassalla, estaen forrats en una espècie de parafina.

P: I la fusta no treballava en este cas?

R: No, en l'anís i en la cassalla no. Treballave en les cremes que tenien un color: estomacal, vainilla, menta... I féem també refrescos: de grosella, de coco, de xufa. Si! Los refrescos de xufa me sosvé que n'hi havie un maquineta que xafae la xufa.

Era una espècie de dos rodillos que anaes donant manibeles, tiraes la xufa i l'esclafae. I después allòs se n'anave a un calder i ho bollies en sucre i fees lo jarabe. I este jarabe lo venie a buscar la gent, 1 l, 2 l, 3 litros, i ere un refresc de l'estiu perquè ficaes un dit a una tassa i el demés ho omplies d'aigua geladeta i molt bo, lo de xufa ere un refresc i lo de grosella també.

P: Concentrat? I vostès venien el concentrat, en botelles?

R: Sí, natros veníem lo concentrat i ho féem i la gent a buscar-ho en una botella de casa (...), venien en l'ampolleta i prenien 2 litros de conyac, als batejos prenien 30 o 40 litros, o als bars pa fer el carajillo... Però, tot això se va anar perdent quan la tele. Va començar a eixir lo Terry, Soberano, Veterano... I se va anar venent menos, menos, menos, hasta que vam decidir tancar-la. Igual com la fàbrica de sifons i gasseosses que també se va anar venent menos.

P: Era una altra? No estava al mateix lloc?

R: No, la fàbrica de gasseosses va ser después de la de licors. Va ser on tinc ara la parra, a la planta de baix, al costat d'on ventàvem, a la casa de pedra.

P: I esta qui la va promoure?

R: La fàbrica de gasseosses lo papa. (...) Después dels licors. Primer va ser la fàbrica de licors i después la de gasseosses.

P: La fàbrica de licors era per aprofitar la vinya que teníeu?

R: No, no hem tingut ni vinyes ni vi, naltros hem tingut molt poqueta terra. Los iaies tenien dos o tres hortetes però no ere molta cosa. Lo que ha comprat terra sóc jo. M'hagués valgut comprar dos pisos més a Saragossa! Sí, lo que li agrade la terra ha set a mi i la mama ere de Massalió d'una casa molt forta que tenien un pastor o dos, tenien bestiar, tenien 2 o 4 pareles d'animals, tenien moltes fincas i hi havia finques de més de 5 jornals de tamany. La mama eren 5 germans. Van heretar tots (igual) però com que tenien molt i la mama ere molt agricultora i hagués comprat tota la terra de Nonasp. (...) La mama si se venie una finca a Massalió era per comprar-ne una altra

aquí, no li va deixar al papa mai vendre's un camp pal negoci. I totes les finques que teníem a Massalió que portaen molt de gasto se van anar venent i se van comprar aquí. I a més a més a mi m'ha agradat molt i encara ne vaig comprar més. Pues, un ruc de treball!

P: Per tant, el teu pare obri l'altra fàbrica de gaseoses i allí que feien?

R: Gaseoses: gaseosa petita, gaseosa familiar, féem sifons...

P: Com ho envasàveu?

R: Les de litro les tapàem en la tanca que fa "clac", que porte una pedra en una gometa. I tot lo petit se tapae en tap de ferro, com la cervesa. Estave la maquineta d'omplir que gasifica l'aigua, el tubo del gas, la botelleta petita a 3,5 o 4 de pressió i el sifón a 9 kilos de pressió, lo petit a 3 si no explotae. I la maquineta esta lo que fee ere que entrae l'aigua i el gas a un dipòsit, baixae pel dipòsit a baix, filtrae, a dins portae uns filtres, uns plats tots foradaets i l'aigua anae caent com una cascada, això no es veu, i l'aigua se gasifica. I pa cada cosa se ficae lo seu jarabe. El jarabe ere sucre, eren ampolles d'espumol, essència de llimó... Se fee de llimonà, de taronja, suau... Féem lo jarabe nantres i n'hi havie una maquineta que ficaes los 20 litros de jarabe i ficaves les ampolletes i fees xip xip (baixant la manivela perquè entrés a l'ampolla l'aigua i el gas) i portave un graduador i li ficaves ja l'essència de lo que tenie que ser. I d'allí passaen a la maquineta pa omplir. L'única cosa que no se li ficae res és al sifón, que el sifón només és aigua i gas, però lo demás porte la seua essència i seua quantidad. En compte d'anar en una probeta, agarraes la botella i en la màquina ficaes lo seu jarabe i después passave a la maquineta pa omplir. I quan estave plena apretaves una mica i ja quedave tapà. I obries la tanca, ficaes un altre tap i a seguir. Si d'això sí que n'he omplit molts mils. Tots los crios jugant por ahi i jo allà omplint sifons i si tenia un rato a repartir en lo carretó pels bars.

P: Així, la fàbrica de gaseoses va ser com una ampliació de la de licors. I en este cas les receptes i tot això d'on venien? Ho recorda?

R: No, pues això devien d'haver cases que se dedicaen a vendre i t'explicaen.

P: I son pare, cada germà ja va treballar independentment?

R: Sí, cada germà, jo no els he vist mai treballar junts. Al tiet Paco sí que l'he vist treballant aquí però com a peó, cobrant lo jornal, no a mitges. Cadaú tenia lo seu. Sí, l'únic que treballae de la família aquí era jo, sense cobrar un duro hasta que em vaig casar (diu rient). Això també és verdat. (Vídeo 6: 08:10)

P: Així, en vida de son pare ell va continuar el molí de l'oli, la premsa de vi i va fer la fàbrica de gaseoses i la fàbrica de licors. Ell portae estes quatre coses?

R: Sí, (però) la premsa de vi, la primera, no, allò es va quedar pa'l tiet Francisco, Paco. Va començar ell també per seua cuenta a fer vi però d'una altra manera. Lo tiet Paco fee lo vi pa l'agricultor i el papa ja compra la verema i fee lo vi i anae a Reus. Entonces va començar a lo millor en 50.000 litros, bueno, la verema que portae la gent; los que eren de casa venien a casa i los que no anaen a la cooperativa. Entoces pues allòs ere un negoci lo de Paco de xafar verema pa la gent i el papa ere comprar verema (...) i entonces això (el vi) anae tot a Reus. I venie aquí camión cisterna i ho carregaen. Quan anae a Reus venie 10.000 litros o 50.000 o no venie res no li agradae el preu. I ell cada dilluns anae a Reus i venie si li interessae o no li interessae o venie encà que no li interessés perquè la gent quan descarregae venie a cobrar i entre una cosa i altra valia moltes perres i n'hi havie voltes que se tenie que vendre una cantidad pa fer perres perquè si no lo banc después (abans) los interessos estaen molt cars i tenint un producto aquí pues venie.

P: I el vi per a fer els licors?

R: Pa fer los licors jo no n'hai empleat mai aquí.

P: Però no destil·laven?

R: Sí, al començament destil·laen vi, al començament, però jo això ja no ho he vist, ni de crio.

P: I com ho feien?

R: En alcohol. Compraven alcohol.

P: En compte de destil·lar esta part ja ho compraven fet?

R: Exacte. Jo ja no he vist destil·lar ni brisses, perquè sé que m'ho han dit que destil·laven brisses i vi dolent, tot lo dolent ho destil·laven. I jo ja pa fer los licors sol hai vist alcohol, de 96º.

P: El seu pare quan ell va començar a fer els licors ja tenia la premsa de vi?

R: Quan ell va començar a fer los licors la premsa de vi que avui és de Paco sí que la tenien. Però és que la destil·leria la van ficar pa fer los licors, no pa destil·lar. I al començament destil·laven algo, però jo me n'enrecordo que quan destil·laven, que sol se destil·lae la cassalla nonaspina, lo demás ere barrejat los dipòsits i filtrat. I eren alcohol, aigua, un sac d'anissets, allò que de crios fumàem, matafaluga, sí... I jo me sosvé que era un crio, perquè jo als 14 anys ja per aquí anave per tot arreu i als 15 anys ja me portava lo molí que ja parava lo molí jo, me portava los peus i tot això, vaic començar molt prompte, no vaig voler estudiar però me van arrear. I entonces se fee la cassalla nonaspina destil·lant alcohol, ficàem: alcohol, aigua, matafaluga i después una bosseta que n'hi havie una planta que ere un gra gros negre que tenie 3 o 4 cantos que també se tirave allí.

P: Anís, devia ser, com una estrella?

R: Sí, anís, pot ser, no ho sé no ho he sabut mai. Jo li preparava la caldera, tapava l'alambique, ho arreglava tot i después lo papa se queda a destil·lar-ho, normalment

destil·lae sempre denit, se quadae allí, fee foc i entonces anae ell parant quenta. Quan comença a xorrar pues ja ficae la probeta, ja mirae i al final quan ja havien eixit los 70 o 80 litros, los que siguessen, pues anae mirant i quan ja no marcae lo que tenie que marcar pues ja tancae lo foc. I de fumeral n'hi havie una palanca pa donar-li més foc o donar-li menos. I quan allò se refredae jo ere l'encarregat de traure los tornillos, de llimpiar-ho i d'arreglar-ho. Jo al papa treballar portant sacs, galletes pa ca allà, bombones pa ca aquí, no l'he vist mai. Ell ere d'aquí (del cap), ell ho portae tot (el que coordinava). I gràcies a aixòs treballàem tots. Ell portae el negoci.

P: I els seus germans quan estaven de vacances ajudaven també al negoci?

R: No res, mai de la vida. Jo no els he vist mai.

P: I després amb l'herència ells no es van quedar cap negoci?

R: No, no es van quedar cap negoci. A mon germà li van donar, a part de la carrera, quan va comprar lo pis lo van ajudar molt, viu a Castelldefels. Li van pagar los estudis, li van donar algo quan se va casar i después va vindre a buscar l'herència (per a comprar un pis al costat del seu) i el papa li va donar dos milions de pessetes dels quatre que valia lo pis. I jo li vaic comprar lo terreno seu que és allí on estaven los licors i va marxar en les perres i va comprar lo pis del costat. I ma germana pues igual: Li van pagar los estudis, quan se va casar també bastant, a més a més, me penso que també li van donar els 2 milions de pessetes i li van donar lo pis de baix que estae la fàbrica de gaseoses. El papa i la mama vivien a dalt però com que abaix estae la fàbrica i cada mitja venie un i pujaen i baixaen (...), van decidir a baix fes una petita vivienda i poc a poc se la van anar fent més gran (...) i li van donar a ma germana. I fa quatre anys jo també los hi vaig comprar perquè tenia il·lusió de tindre tota la casa (...).

P: Com comercialitzava son pare los productes? Perquè tenia etiquetes majes...

R: Tot lo fea de vi i oli marxae lo vi a Reus i l'oli marxae quasi tot a Ginestar a un tal senyor Fernando que es va morir que a mi me volie com un fill. Jo anava molt allí i me volie com un fill.

P: I la seua dona, van començar a festejar de molt jovenets als 14 anys amb la dona i a més los dos del poble.

R: Tota una vida.

P: D'on els ve esta amiatat amb el senyor de Ginestar? Ell tenia molí allí també i li feia falta més oli?

R: Ell ere un corredor d'oli. A més a més del molí comprave oli a les cooperatives i después ell lo torna a vendre. Vull dir que ell arplegae l'oli i después ell lo torna a vendre. (...)

P: I de la part de la fàbrica de licors com feien la comercialització? (entra la dona de l'informant)

R: Pues a la fàbrica los anys bons n'hi havie dos viatjants i entonces anaen i arribaen los pedidos i se fee sobre pedido. Vull dir que n'hi havie allí una sèrie de bucois que n'hi havie per exemple 500 litros de conyac d'una classe, 500 de l'altre... Del que se venie més los bucois eren més grossos i de les cremes eren més petits. (...) Entonces los pedidos marxaen en lo tren i d'aquí los portàem a l'estació i se repartien, devien d'anar a les agències i les agències ho repartien al seu puesto. Después, pues aquí venie molta gent; tot lo poble venie a buscar lo licor a casa: pa batejos, pa bar, pa comunions. I l'etiquetat pues marxae també als bars. Però quan va eixir la tele, Veterano, Soberano, Terry, tot això dels pobles pues molts van tindre que plegar.

P: En van arribar a vendre quasi que a tota Espanya?

R: Sí, sí, pues potser sí. Dos viatjants marxaven quasi per tota Espanya. Ara, també te dic que dels anys 60 encara mos deuen quasi un milió de pessetes. Molts deuen moltes perres perquè el papa marxave una vegà a l'any Madrid i Barcelona a ver si podie arreplegar que n'hi havie gent entre els dos puestos que mos devien quasi 1 milió de pessetes d'aquells temps. I això dels licors ho vam deixar perquè resulte que encara penge molt i después de la Guerra, quan l'escassés del sucre, també mos van pegar una bofetà molt forta perquè no n'hi havie sucre i vam haver de comprar una finca de remolatxa o de canya de sucre i natres teníem que pagar tots los gastos de la finca: de plantació i de fer. I quan estae a punt de recol·lectar pues va fotre una pedregà i se van tindre que vendre una finca pa poder pagar estos gastos. I va arribar un moment que s'ho van deixar perquè la venta va baixar molt i a més a més pues marxaen los pedidos i no arribaven les perres, perquè quasi tots los pedidos marxaen a gent de bar, gent molt informal.

I l'assunto de les gaseoses pues va passar una cosa apareguda. Que n'hi havie dos o tres aquí que jo tenia 18 anys quan me vaic comprar un cotxe i li vaig dir al papa: Que mos podríem comprar un cotxe en lo que mos deu este?-. I va dir: Un no, dos-. I encara ho deuen. Vull dir que són negocis de què... marxen los pedidos a gent molt informal. Avui no ho sé, però en aquell temps a naltres mos deuen moltes perres. (...)

P: I el producte de licors més conegut (que feien)?

R: La cassalla nonaspina.

P: I com és?

R: Era jove, ja estàvem casats i un dia a Reus, era jove, pot ser 30 anys, i allòs que anaven al mercat, estaven sentats a una taula, se li van arrimar dos sinyors, i li van dir si volia tornar-la a ficar en marxa lo de la cassalla Nonaspina i li donaven 2 milions de pessetes a fondo perdut pa que ho tornés a ficar en marxa. I va dir que no en volie saber res perquè estae cansat de pillos. (...) Perquè mos van quedar a deure moltes perres i mos vam tindre que jugar una finca molt gran a Massalió de la mama pa

puguer pagar los gastos que va ocasionar la tormenta aquella que a punt de recol·lectar mos vam quedar sense res.

I estes cosetes pues se van anar quedant. Claro, los germans van anar estudiant, van marxar, ningú estudiae, quedae jo sol, mos vam casar, ella peluquera, molta faena...

P: Quin any se van casar?

R2 (la dona): L'any 72.

P: Me falta el nom de la seua dona.

R: Angelita Giner Taberner.

P: I de la seua família (de la dona)?

R: De la meua família eren barbers. Eren Manuel Giner i Àngel Giner.

P: Els barbers normalment tenien també una altra ocupació.

R2: Claro! O pagesos, o miners, a treballar a la mina, a la carga...

P: Vostè (a la dona) quan se va casar va venir a viure a la casa de la família de l'home?

R2: Sí.

P: Vostè treballave també en totes les fàbriques o només a la peluqueria?

R2: Sí.

P: Ere independent?

R2: Si (riu)

R: Ara és la duenya.

P: La seua part de la vida és la que m'ha faltat.

R: Jo vaig continuar en lo molí i la terra. I ja està tot. No hai volgut continuar, la culpa sanitat per una part, que jo no haguessa plegat perquè això és molt gran pa arreglar-ho tot perquè això són moltes perres, perquè tot de rajola per tot arreu i màquines d'acer inoxidable... En un carrer que no val! Los vaic portar hasta lo llibre de treball de les hectàrees de les teníem, de la gent que me portae, perquè estos anys darrers mos feen apuntar hasta les hectàrees dels agricultors, i no van vulguer ni mirar lo llibre.

P: És que vostè també feia un servei al poble necessari.

R: No els deu de penar poc a més de quatre.

P: I ara com ho fan?

R: Pues molts a la cooperativa per favor, a Maella, a Valdeltormo, a Batea...

R2: A la xica que venie a mirar-ho li vaig dir: Gracias, por no dejarnos abrir-. Perquè mos havérem gastat tot lo que teníem...

R: És que ja mos ho haviem gastat, lo que mos sobrae ja mos ho haviem gastat perquè havie fet aquell almacén, tota la maquinària, un tractor perquè al no puguer entrar aquí los camions entonces vaig tindre que comprar un tractor i un remolque i arreglar un altre pati perquè tot l'orujo, al no poder entrar los camions perquè lo carrer està ple de cotxes i, a més a més, los camions són molt grossos, tenia que agarrar el tractor, carregar l'orujo i porta'l a un altre pati perquè allí quan n'hi havie una muntanya pues una retro i un camión i allí podie carregar junt en lo de la cooperativa i així podie

marxar. Entonces, a un carrer que no val, l'agricultor més jove 70 o 80 anys, lo munt de terreny que n'hi ha allí, havent-me gastat més de 20 milions de pessetes o 25 en tot lo que vam fer

P: I una curiositat, la seua filla a què s'ha dedicat?

R: A gastàs lo que natures ham guanyat (... je je)! Treballe al Súper mitja jornà. (...)

R: Això són los mots de tots los que venien a portar olives (senyala un llibre antic dels comptes del Molí)

P: Per exemple?

R: La Rufina, Sisto, Ramon Lo Coixo, Lo Bateà, viuda de la Xata, manxó lo Pinyon, Agostín de l'Agravat, Pimpom, José Lo Sillero, viuda de Margalef, viuda de la Juana, Lo Coco, Daniel de Pedro, Carinyo, Roquet Padre, l'oncle Maties... Són los mots i este llibre és los que venien aquí a moldre les seues olives. I entonces feen un peu o... Tots los que tene la equix (x) és que m'han pagat i los que no tenen la equix és que encara me déu. (Llegeix el llibre textual): "Principia la campaña del molino de l'any trenta-i-set el dia veinticinco de septiembre. Mira tu! Que devie de ser quan n'hi havie los tiros per la Pobla o devien de començar o se parlae ja de que arribaen los rojos o els negres o els blancs. I en canvi, l'altre any: "Principia la campaña del Molino el día veinticinco de abril". L'any 38, el 25 d'abril.

P: D'abril? I quin oli hi havie a l'abril?

R: Pues que devien d'estar los tiros i entonces la gent s'arreplegae un grapaet d'olives i se molie ell pa casa, que eren los famosos molinets que la gent se xafae la pasta en un pedra, calentae la pasta en un tupí a la vora del foc, en un panyo, a lo millor, apretant traïen oli. L'any 38 va ser quan tot això de Gandesa que van cruçar l'Ebro i lo molí lo van començar el 25 d'abril que va ser quan se va degué d'escórrer la Guerra pa ca un altre costat i van començar a arreplegar olives.